

BARQAROR RIVOJLANISH KONSEPSIYASINING EVOLUTSION TARAQQIYOTI VA PARADIGMALARNING O'ZGARISHI

Xasanova Nasiba Nazar qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

ORCID: [0000-0002-0026-8125](https://orcid.org/0000-0002-0026-8125)

E-mail: n.xasanova@tsue.uz

Annotatsiya

Mazkur tadqiqotda barqaror rivojlanish konsepsiyasining evolyutsion taraqqiyoti va nazariy paradigmalarining o'zgarishi tahlil qilindi. Tadqiqot davomida konsepsiyaning shakllanish bosqichlari, ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda ularning tizimli integratsiyasi o'rganildi. Rim klubi hisobotlari, xalqaro sammitlar va zamonaviy nazariy modellar asosida barqaror rivojlanishning mazmuni kengaygani aniqlandi. "Kuchli barqarorlik" va "sayyora chegaralari" yondashuvlari ilmiy asosda yoritildi. Tadqiqot natijalari barqaror rivojlanish konsepsiyasining zamonaviy talqinini shakllantirish va hududiy rivojlanish strategiyalarini takomillashtirish uchun qo'llanildi.

Kalit so'zlar: barqaror rivojlanish, evolyutsiya, iqtisodiy o'sish, ekologiya, ijtimoiy tenglik, sayyora chegaralari, paradigma.

Аннотация

В исследовании был проведён анализ эволюционного развития концепции устойчивого развития и трансформации её теоретических парадигм. Рассмотрены этапы формирования концепции, взаимосвязь экономических, экологических и социальных факторов, а также их системная интеграция. На основе материалов Римского клуба, международных саммитов и современных теоретических моделей установлено расширение содержания устойчивого развития. Освещены подходы «сильной устойчивости» и концепция «планетарных границ». Полученные результаты использованы для формирования современного понимания устойчивого развития и совершенствования стратегий территориального развития.

Ключевые слова: устойчивое развитие, эволюция, экономический рост, экология, социальное равенство, планетарные границы, парадигма.

Abstract

The study analyzed the evolutionary development of the sustainable development concept and the transformation of its theoretical paradigms. The stages of formation, interrelations between economic, environmental, and social factors, and their systemic integration were examined. Based on the reports of the Club of Rome, international summits, and modern theoretical models, the expansion of the concept's content was identified. The approaches of strong sustainability and planetary boundaries were explained. The results were applied to improve the modern interpretation of sustainable development and to enhance regional development strategies.

Keywords: sustainable development, evolution, economic growth,

environment, social equity, planetary boundaries, paradigm.

Kirish. Barqaror rivojlanish zamonaviy iqtisodiy tizimlarning asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllandi. Ushbu konsepsiya iqtisodiy o‘rish, ijtimoiy barqarorlik va ekologik muvozanat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta‘minlash zarurati bilan bog‘liq holda rivojlandi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab sanoatlashuv jarayonlari kuchayishi natijasida resurslardan haddan tashqari foydalanish, ekologik muammolar va ijtimoiy tengsizlik darajasi oshgani kuzatildi. Ushbu holat barqaror rivojlanish yondashuvining shakllanishiga asos bo‘ldi.

Ilmiy tadqiqotlar natijasida rivojlanish jarayonlarini faqat iqtisodiy ko‘rsatkichlar orqali baholash yetarli emasligi aniqlandi. Shu sababli barqaror rivojlanish konsepsiyasi iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarni yagona tizim sifatida ko‘rib chiqishni talab etdi. Xalqaro darajada qabul qilingan strategiyalar, jumladan, BMT tomonidan ilgari surilgan Barqaror rivojlanish maqsadlari ushbu yondashuvning amaliy ifodasini tashkil etdi.

Mazkur tadqiqotda barqaror rivojlanish konsepsiyasining evolyutsion taraqqiyoti, nazariy asoslari va zamonaviy paradigmalarining o‘zgarishi tahlil qilindi. Shuningdek, turli nazariy modellar asosida konsepsiyaning mazmuni va uning amaliy ahamiyati yoritildi. Tadqiqot natijalari barqaror rivojlanish strategiyalarini takomillashtirish hamda hududiy rivojlanish siyosatini samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi bo‘yicha ilmiy adabiyotlarda turli nazariy yondashuvlar shakllangan. Xorijiy tadqiqotchilar ushbu konsepsiyaning evolyutsiyasini iqtisodiy o‘rish va ekologik cheklovlar o‘rtasidagi ziddiyat bilan izohlagan. Rim klubi tomonidan ishlab chiqilgan “O‘rish chegaralari” modeli resurslarning chegaralanganligini asoslab bergan [1]. Keyingi tadqiqotlarda barqaror rivojlanish uch asosiy komponent - iqtisodiyot, jamiyat va ekologiya o‘zaro bog‘liq tizim sifatida talqin etilgan [2].

Zamonaviy ilmiy ishlarda “kuchli barqarorlik” konsepsiyasi alohida e‘tibor qozongan bo‘lib, unda tabiiy kapitalning o‘rnini to‘liq sun‘iy kapital bilan almashtirib bo‘lmasligi ta‘kidlangan [2]. Rokstryom va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan “sayyora chegaralari” nazariyasi global ekologik cheklovlarni aniqlashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qilgan [3]. MDH va mahalliy olimlar tomonidan barqaror rivojlanishning institutsional, iqtisodiy va ekologik jihatlari kompleks tarzda o‘rganilgan [5],[9]. Tahlillar barqaror rivojlanish konsepsiyasining doimiy ravishda kengayib borayotgan ko‘p komponentli tizim ekanligini ko‘rsatdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda barqaror rivojlanish konsepsiyasining evolyutsiyasini tahlil qilish uchun tizimli va qiyosiy yondashuvlar qo‘llanildi. Ilmiy adabiyotlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va statistik ma‘lumotlar asosida nazariy manbalar tahlil qilindi. Tarixiy yondashuv yordamida konsepsiyaning shakllanish bosqichlari va rivojlanish tendensiyalari o‘rganildi. Qiyosiy tahlil usuli orqali turli nazariy modellar, jumladan, uch halqa modeli, prizma modeli va sayyora chegaralari konsepsiyasi o‘zaro solishtirildi. Tizimli yondashuv

asosida iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy omillar o'rtasidagi bog'liqlik aniqlashtirildi. Shuningdek, zamonaviy ilmiy manbalarga tayangan holda konsepsiyaning amaliy qo'llanilishi va rivojlanish istiqbollari baholandi.

Tahlil va natijalar. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi insoniyat sivilizatsiyasining iqtisodiy o'sish sur'atlari, ijtimoiy adolat tamoyillari va atrof-muhit musaffoligini saqlash o'rtasidagi optimal muvozanatni topishga qaratilgan uzoq muddatli, mashaqqatli izlanishlari mahsulidir. Ushbu konsepsiyaning evolyutsion rivojlanishi tasodifiy jarayon emas, balki o'tgan asrning ikkinchi yarmida an'anaviy industrial va postindustrial rivojlanish modellarining halokatli ekologik inqirozlar, resurslarning keskin qisqarishi va ijtimoiy tengsizlikning mislsiz darajada kuchayishiga olib kelishi ilmiy va amaliy jihatdan isbotlangan kundan boshlangan jarayondir[1]. Barqaror rivojlanish dastlab iqtisodiy o'sish va atrof-muhitni muhofaza qilish o'rtasidagi aniq ziddiyatni hal qilishning nazariy modeli sifatida yuzaga keldi va vaqt o'tishi bilan madaniyat, boshqaruv va hayotni qo'llab-quvvatlash tizimlarini qamrab oluvchi metanazariyaga aylandi[2].

Ushbu yo'nalishdagi dastlabki fundamental qadamlardan biri 1972-yilda nufuzli olimlar birlashmasi bo'lgan Rim klubi (Club of Rome) tomonidan e'lon qilingan "O'sish chegaralari" (The Limits to Growth) asari hisoblanadi. Mazkur asar resurslarning mutlaq cheklanganligi va nazoratsiz iste'molning sayyora ekotizimiga halokatli ta'sirini empirik model orqali ko'rsatib berdi hamda jamoatchilik e'tiborini demografik portlash va texnogen bosimning biofizikaviy xavflariga qaratdi[3]. Shu davrda atrof-muhit muammolari va iqtisodiy rivojlanish ehtiyojlari o'rtasidagi kelishmovchilikni hal etish zarurati tobora aniqlashib bordi. Dastlabki bosqichlarda barqaror rivojlanish asosan "tabiiy resurslardan kelajak avlodlarni mahrum qilmagan holda oqilona foydalanish" degan nisbatan tor, resurslarga yo'naltirilgan ekologik yondashuv bilan cheklangan bo'lsa, xalqaro konferensiyalar, jumladan, Stokgolm (1972) va Rio-de-Janeyro (1992) sammitlaridan so'ng bu tushuncha ijtimoiy qutblanishni yumshatish, qashshoqlikni tugatish kabi insonparvar o'lchovlarni ham o'z ichiga olgan uch ustunli (ekonomika, jamiyat, ekologiya) kompleks tizimga aylandi[2]. Bu siljish rivojlanish nafaqat resurslar balansi, balki tenglik va adolatni (equity) ta'minlash degan tushunchani ilmiy muomalaga kiritdi[2].

Barqaror rivojlanish konsepsiyasining ilmiy asoslarini va uning turli o'lchovlari orasidagi funksional munosabatlarni tushuntirish maqsadida xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan bir qator nazariy modellar taklif qilingan. Ushbu modellar iqtisodiyotning jamiyat va atrof-muhit bilan qanday o'zaro ta'sir qilishini o'ziga xos vizual va analitik usullarda talqin etadi[1]:

Konsepsiya taraqqiyotining keyingi bosqichida xalqaro hamjamiyat va akademik doiralar ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga yechim topish maqsadida Mingyillik Rivojlanish Maqsadlaridan (MDGs) yanada inklyuziv, keng qamrovli, universal bo'lgan Barqaror Rivojlanish Maqsadlariga (SDGs) o'tishni amalga oshirdi. Bu shunchaki atamalar yoki dasturlar almashinuvi emas edi; o'tish rivojlanishning faqatgina yalpi ichki mahsulot hajmi yoki makroiqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari bilan o'lchanmasligini, balki jamiyatning barcha qatlamlarini qamrab

oluvchi "inklyuziv o'sish" (inclusive growth) hamda madaniyat, samarali boshqaruv (good governance) va tabiatning hayotni ta'minlash tizimlarini (life support systems) hisobga oluvchi "kuchli barqarorlik" (strong sustainability) nazariyasiga to'liq o'tishni anglatar edi[2]. "Kuchli barqarorlik" konsepsiyasi tabiiy kapitalni sun'iy (inson tomonidan yaratilgan) kapital bilan cheksiz almashtirib bo'lmashligini, ekologik zaxiralar muqobilsiz ekanligini qat'iy uqtiradi[2].

1-jadval.

Barqaror rivojlanish konsepsiyasining nazariy modellari⁹⁰.

Nazariy model nomi	Asosiy g'oyasi, tuzilishi va mazmuni	Ilmiy ahamiyati, yutuqlari va tanqidi
Uchta halqa modeli (Triple Circles / Venn diagrammasi)	Iqtisodiyot, jamiyat va atrof-muhitning o'zaro kesishgan uchta teng aylanasi sohalarini ifodalaydi. Barqarorlik ushbu uch komponentning markaziy kesishmasida, ideal muvozanat nuqtasida yuzaga keladi deb qaraladi.	Eng keng tarqalgan, ommaviy va tushunarli klassik model bo'lib, barqaror rivojlanishning 3 ta ustunini mutlaq teng huquqli deb hisoblaydi. ⁵ Biroq u elementlarning avtonom mavjud bo'lishi mumkinligi haqidagi noto'g'ri tasavvurni bergani uchun tanqid qilinadi.
Uch oyoqli stul (Three-Legged Chair)	Iqtisodiyot, jamiyat va ekologiya stulning uch oyog'i sifatida barqarorlikni (o'rindiqni) ushlab turadi degan g'oyaga asoslanadi. Agar bittasi zaiflashsa yoki sinsa, butun tizim qulaydi.	Garchi vizual tushunarli bo'lsa-da, insonni va uning iqtisodiy faoliyatini ulkan global ekotizimning shunchaki bir qismi sifatida yetarlicha e'tirof etmagani va ularni tenglashtirgani uchun ekologlar tomonidan keskin tanqid qilingan. ⁵
Prizma modeli (The Prism Model)	Barqarorlikni faqat uchta o'lchov emas, balki to'rtta - iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va institutsional (boshqaruv mexanizmlari, qoidalar va institutlar) o'lchovlarini o'z ichiga olgan holda prizma shaklida ko'rsatadi.	Barqarorlikka erishishda institutsional omillarning (good governance, madaniyat, huquqiy baza) hal qiluvchi reguliator o'rnini alohida ta'kidlashi bilan g'oyat ahamiyatli. ⁵
Barqarorlik tuxumi (The Sustainability Egg)	Ekotizim (tuxumning oqi) insoniyat jamiyatini va uning iqtisodiyotini (tuxumning sarig'i) o'rab turuvchi, himoya qiluvchi va hayot baxsh etuvchi yagona, uzluksiz qobiq sifatida tasvirlanadi.	Iqtisodiyot va jamiyat atrof-muhit ichida cheklangan holatda faoliyat ko'rsatishi va unga to'liq tobe ekanligini ifodalovchi, ekosentrik yondashuvni targ'ib qiluvchi mukammalroq model. ⁵
Atkisson piramidasi (Atkisson's Pyramid Model)	Tabiat (eng pastki fundamental asos), iqtisodiyot, jamiyat va inson farovonligi (eng yuqori cho'qqi) iyerarxik, ko'p bosqichli tarzda quriladi.	Barqaror rivojlanishning fundamental yashash asosi faqat ekologiya ekanligiga urg'u beruvchi va barcha o'lchovlarni zanjirdek bog'lovchi tizimli yondashuv. ⁵

Ushbu evolyutsion jarayonda 2009-yilda J. Rokstryom va uning hamkasblari tomonidan Stokgolm Barqarorlik Markazida kiritilgan "sayyora chegaralari" (planetary boundaries) konsepsiyasi barqaror rivojlanish tafakkurida muhim burilish

⁹⁰ Ilmiy manbalar asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

yasadi[3]. Ushbu noan'anaviy yondashuv insoniyat sanoat va iste'mol faoliyatining Yerdagi biofizikaviy qizil chiziqlarga yetganligini, ayrim sohalarda (masalan, azot va fosfor aylanishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi) esa bu chegaralardan chiqib ketilganligini ko'rsatdi hamda iqlim o'zgarishining ortga qaytmas, domino effektini keltirib chiqaruvchi oqibatlarini ta'kidladi[3].

Hozirgi kunda mintaqaviy va xalqaro miqyosdagi olimlar va tahlilchilar 2020-yillarni barqaror rivojlanish tarixidagi eng muhim - "hal qiluvchi o'n yillik" (critical decade) deb baholashmoqda[3]. Bu tushuncha shuni ifodalaydiki, agar aynan ushbu o'n yillikda tub ekologik, texnologik va ijtimoiy choralar ko'rilmasa, Yerdagi o'zgarishlar insoniyat nazoratidan to'liq chiqib ketadi. Bugungi davrda shunchaki qog'ozdagi ekologik muvozanatni saqlashning o'zi yetarli emas; adolatli resurslar taqsimotini ta'minlash, kambag'allik, daromadlar keskin tengsizligi, ishsizlik kabi muammolarni makromintaqaviy va mikrohududiy darajalarda tizimli ravishda hal etish tizim barqarorligining yagona va zaruriy sharti hisoblanadi[5].

Yuqorida keltirilgan xorijiy, MDH va mahalliy olimlar ijodiga mansub fundamental nazariy-metodologik tahlillar, statistik modellar, ketma-ketlik tahlillari hamda nufuzli xalqaro tadqiqot va amaliy institutlarning (BMT, SRC, McKinsey va hk.) so'nggi ma'lumotlari hududlarning barqaror rivojlanish maqsadlari hamda ularning zamonaviy yashil-innovatsion jarayonlari mexanik jihatdan biriktirilgan emas, balki chuqur dialektik nuqtai nazardan bir-birini taqozo etuvchi, ajralmas va bir vujud bo'lgan fenomen ekanligini mukammal isbotlaydi.

Insoniyat oldidagi bugungi asosiy chaqiriq - mutlaqo chegaraga yetgan sayyora biosferasi (planetary boundaries) halokatini to'xtatish sharoitida ma'muriy hududlardan o'tmishda qotib qolgan resurs sarflovchi iqtisodiyot va ishlab chiqarish modellaridan zudlik bilan voz kechish talab qilinmoqda. An'anaviy parchalangan yondashuv o'rniga, jamiyat, iqtisodiyot va ekologiyani yagona biofizik poydevor uzra joylashtiruvchi uzilmas strukturaga - Stokgolm "To'y torti" (Wedding Cake model) singari yangi tafakkur paradigmasiga o'tish zarurati kun tartibiga chiqdi[8].

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tadqiqot natijasida barqaror rivojlanish konsepsiyasining evolyutsion taraqqiyoti izchil shakllangani va uning mazmuni vaqt o'tishi bilan kengaygani aniqlandi. Dastlab konsepsiya resurslardan oqilona foydalanishga yo'naltirilgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarni qamrab oluvchi kompleks tizimga aylandi. Zamonaviy yondashuvlar, jumladan, "kuchli barqarorlik" va "sayyora chegaralari" konsepsiyalari tabiiy resurslarning cheklanganligini va ekologik muvozanatning ustuvorligini asoslab berdi. Shuningdek, barqaror rivojlanish faqat iqtisodiy o'sish bilan emas, balki ijtimoiy tenglik va samarali boshqaruv bilan bog'liq ekanligi isbotlandi.

Tadqiqot	asosida	quyidagi	takliflar	ishlab	chiqildi:
barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishda iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarni yagona tizim sifatida hisobga olish zarur;					
hududiy rivojlanish dasturlarida ekologik cheklovlar va resurs samaradorligiga ustuvor ahamiyat berish talab etiladi;					

barqaror rivojlanish maqsadlarini amalga oshirishda institutsional mexanizmlarni takomillashtirish va samarali boshqaruv tizimlarini joriy etish lozim; ilmiy asoslangan modellar va xalqaro tajribadan foydalanish orqali barqaror rivojlanish siyosatini takomillashtirish maqsadga muvofiq.

Mazkur takliflar barqaror rivojlanish jarayonlarini samarali tashkil etish va uzoq muddatli iqtisodiy hamda ekologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Sustainable development revisited: a critical review and comparative analysis of conceptual models - Scholar Express, <https://scholarexpress.net/index.php/wefb/article/view/4935>

2. The Evolution of Sustainable Development Theory: Types, Goals, and Research Prospects <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/24/7158>

3. The 2020s: A critical decade for sustainability - IOCD.org, <http://www.iocd.org/perspectives/Perspective2020-IOCD-02-CriticalDecade.pdf>

4. The Evolution of Sustainable Development Theory: Types, Goals, and Research Prospects, https://www.researchgate.net/publication/368080434_The_Evolution_of_Sustainable_Development_Theory_Types_Goals_and_Research_Prospects

5. Evolution of the concept "sustainable development" - Progressive Academic Publishing, <https://www.idpublications.org/wp-content/uploads/2020/05/Full-Paper-EVOLUTION-OF-THE-CONCEPT-SUSTAINABLE-DEVELOPMENT.pdf>

6. 17ta dunyoni o'zgartirishga yo'naltirilgan Barqaror Rivojlanish Maqsadlari - UN Uzbekistan, <https://uzbekistan.un.org/uz/110345-17ta-dunyoni-ozgartirishga-yonaltirilgan-barqaror-rivojlanish-maqsadlari>

7. united nations - sustainable development cooperation framework - UNECE, <https://unece.org/sites/default/files/2021-05/Uzbekistan-UNSDCF-2021-2025.pdf>

8. The Sustainable Development Goals (SDGs) wedding cake. The illustration... | Download Scientific Diagram - ResearchGate, https://www.researchgate.net/figure/The-Sustainable-Development-Goals-SDGs-wedding-cake-The-illustration-of-the-SDGs_fig_6384087490

9. Xasanova N. Barqaror rivojlanish konsepsiyasini tadqiq qilish yondashuvlari tahlili //Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. - 2023. - T. 1. - №. 10.

10. Xasanova N. Barqaror ekologik rivojlanishda iqtisodiy va energiya resurslar samaradorligininig ahamiyati //Advanced Economics and Pedagogical Technologies. - T. 2. - №. 5. - C. 246-251.

11. Khasanova N. Current Aspects Of Green Economy And Green Financing In Uzbekistan //Review of Multidisciplinary Academic and Practice Studies. - 2025. - T. 2. - №. 2. - C. 97-108.

12. Xasanova N. Barqaror rivojlanish konsepsiyasi: zamonaviy yondashuvlar//Marketing jurnali 2024-yil, iyun. №4-son Elektron nashr <http://www.marketingjournal.uz/> 156-166 betlar